

Сутність пенітенціарної психології

У процесі розвитку юридичної психології з неї виокремилася така галузь, як пенітенціарна психологія. Специфіка об'єкта пізнання, обумовлена складним характером питань, пов'язаних із процесами корекції засуджених, своєрідність методів вивчення їхньої особистості і психічних процесів, що відбуваються в період відбування покарання, розгляд інструментів вивчення особистості засудженого і методів виховного впливу стали підставою для виділення окремої галузі юридичної психології — пенітенціарної психології.

Сьогодні в структурі Державного департаменту України з питань виконання покарань 180 установ, у тому числі 131 виправна колонія, з яких 12 — для утримання жінок, 11 виховних колоній для неповнолітніх і 33 слідчих ізолятори. На 1 січня 2003 р. у виправних колоніях перебувало 192,3 тисячі осіб, з яких 147,5 тисячі — у виправних установах, 41,1 тисячі осіб — у слідчих ізоляторах.

Найбільший інтерес для дослідників у сучасних умовах становлять ті проблеми пенітенціарної психології, що стосуються особи засудженого, його психологічних і кримінологічних характеристик, станів, пов'язаних з ізоляцією від суспільства, його ставлення до вчиненого, своєї вини, вироку (справедливий, несправедливий). Важливе значення має також вивчення питань формування формальних і неформальних колективів засуджених, так званих мікрогруп, з різною соціальною і криміногенною спрямованістю, закономірностей їх утворення, позитивного або негативного впливу на осіб, які входять до їх складу. Особливе місце у пенітенціарній психології посідають питання розробки методів психологічного впливу на засуджених і його різних форм стосовно окремих осіб або мікрогруп, їх ефективності.

З огляду на це не можна не зазначити зросту актуальність проблеми навчання кадрів педагогів, юристів, психологів, які відповідно до специфіки своєї діяльності виконують трудові функції в установах з виконання покарань. Нині ці

установи відчують гостру потребу в спеціалістах, які мають професійні знання у галузі педагогіки, етики, психології, що вкрай негативно впливає на рівень і методи виховної роботи з засудженими. Це виражається в обранні традиційних, малоефективних форм впливу на них, зокрема залучення до праці, навчання, виконання окремих громадських функцій. Йдеться не про заперечення цих форм, а про обрання в них таких варіантів впливу на засуджених, які можуть привести до оптимальних результатів. Навіть обрання форми праці за ступенем ваги, характером виконуваних дій (праця чоловіча і жіноча), результатами виконання завдань (необхідних заохочень) дає можливість варіювати методи трудового впливу, обираючи з них найбільш результативні.

Форми роботи передбачають і урахування спрямованості особистості. Так, виконання роботи, що не становить жодного інтересу для засуджених, справляє негативний психологічний вплив на них і, як наслідок, призводить до слабого трудового і виховного ефекту. Обрання об'єкта виробничого випуску також може справляти різний виховний вплив. Жінки, які відбувають покарання, віддають перевагу «жіночій» праці. Зокрема, як свідчить практика, продуктивність їхньої праці підвищується, якщо вони шиють шкільну форму для хлопчиків і дівчаток, і різко знижується, коли виробниче замовлення своїм об'єктом має виготовлення робочих рукавиць, брезентових фартухів тощо.

Різні форми впливу на засуджених становлять систему методів, що сприяють їх підготовці до майбутнього життя на волі. Є необхідність створення у засуджених позитивної структури потреб і основи для подальшого розвитку у них позитивної структури зв'язків, формування підстав для сприйняття позитивного соціального досвіду⁹⁶.

Соціально-психологічна адаптація засудженого відбувається в результаті впливу на нього комплексу психолого-педагогічних методів, що стимулюють сприйняття особою високих соціальних цінностей, розгляд їх як власних установок, що дають змогу у майбутньому здійснювати свою діяльність у

вільному суспільстві. Йдеться про формування соціально адаптованої поведінки особи засудженого. Найбільш важливими у цьому аспекті є відхід від шаблонів, індивідуалізація в обранні і застосуванні методів виховного впливу.

Без розробки таких методів і активного їх впровадження процеси виховання втрачають будь-яке значення. Цю обставину відмітили як психологи і педагоги, так і вчені, що досліджують специфічні методи впливу на засуджених у процесі відбування ними покарання⁹⁷. Отже, методи виховного впливу належать до змісту пенітенціарної психології поряд із психічними закономірностями особи засудженого. Виходячи з викладеного, пенітенціарну психологію можна визначити як галузь юридичної психології, що досліджує закономірності психічної діяльності особи, яка відбуває покарання, а також можливості її ресоціалізації (відновлення раніше порушених соціальних якостей).

Пенітенціарна психологія використовує досягнення інших галузей психології. Найтісніше вона пов'язана з психологією праці, дані якої використовуються для дослідження психологічних чинників, що впливають на виховання у засуджених працьовитості, підвищення продуктивності праці, обрання виду і характеру виробництв, що становлять виховний вплив. Зв'язок пенітенціарної психології з інженерною психологією дає змогу визначати шляхи реконструкції виробництв, у яких працюють засуджені, і обирати оптимальні з них. Психологія мистецтва дає можливість використовувати у процесі виховного впливу дані про вплив естетичних цінностей на розвиток і становлення особи, зокрема таких її потреб, які визначають ресоціалізацію особистості, пробуджуючи моральні, гуманні її риси. Пенітенціарна психологія також пов'язана з загальною і соціальною психологією. Із загальної психології використовуються дані про емоції, стреси, фрустрації, психологічні показники темпераменту і характеру, вольові прояви, реакції на подразник як основи формування методів індивідуального впливу на засуджених. Дані ж соціальної психології, що стосуються формування настроїв і почуттів різних соціальних груп (формальних і неформальних), застосовуються

для дослідження закономірностей формування настроїв і почуттів колективів засуджених, у тому числі окремих мікроколективів, у праці і побуті, психологічних основ групових злочинів, масових конфліктів, що дезорганізують діяльність установ з виконання покарань.

До основних напрямів досліджень у галузі пенітенціарної психології належать: а) вивчення закономірностей зміни психіки засудженого, розвитку його особистісних якостей і мотивів поведінки з метою визначення впливу на його свідомість чинників, пов'язаних з ізоляцією від суспільства; б) дослідження морального впливу на засудженого кримінального покарання як чинника, що ганьбить людину, вивчення психічних станів засудженого, викликаних усвідомленням вини або невинуватості, з метою створення необхідних умов для його адаптації; в) дослідження психологічних особливостей засуджених, обумовлених їхнім віком, життєвим досвідом, національною належністю, видом злочинної діяльності і покаранням, з метою розробки методів формування колективів засуджених і видів виховного впливу; г) розробка групових та індивідуальних методів психолого-педагогічного впливу з метою найбільш ефективної корекції засуджених.

Вирішення названих завдань не є чимось раз і назавжди даним, застиглим, воно набуває нових напрямів і форм, обумовлених специфікою установ з виконання покарань, а також результативністю теоретичних положень і методик, впроваджених у практику їхньої діяльності.

Комплекс проблем, що належать до предмета пенітенціарної психології, вивчають за допомогою традиційних, прийнятих у психології методів, які специфічно відображаються в об'єктах дослідження. У пенітенціарній психології найбільш поширені методи вивчення особи засуджених, що мають на меті отримання інформації щодо виховного впливу на них. До таких належать методи спостереження, експерименту, бесіди, незалежних характеристик, анкетування,

аналізу результатів діяльності, причому сутність кожного методу визначається виконуваними функціями.

Метод спостереження полягає у планомірному, систематичному, цілеспрямованому сприйнятті фактів у діяльності установи з виконання покарань (засуджених і вихователів) з метою вивчення природи і розвитку виховної діяльності. Спостереження охоплює діяльність засуджених і осіб, які здійснюють у різних формах виховні функції. Наукове спостереження передбачає не лише обрання відповідного об'єкта, а й чітке розроблення його методики, що поєднує планування, техніку спостереження, способи фіксації результатів. Спостереження пов'язане з вивченням різних форм виховного впливу — праці, навчання, лекцій тощо, причому впливу на поведінку осіб, які включаються у сферу спостереження (вихователя і засуджених). Результати спостереження аналізуються й узагальнюються.

Метод експерименту застосовується для вивчення чинників, що впливають на характер кримінально-виправної діяльності. Мета наукового експерименту в пенітенціарній психології — перевірка ефективності психолого-педагогічних методів виховання, визначення оптимальності форм праці, що обираються, організації навчання, з'ясування причин утворення неформальних груп засуджених, найбільш ефективних (можливих) форм організації їхніх колективів. За своїм характером експеримент є науково поставленим дослідом, що має конкретну мету і проводиться у певних умовах за спеціально розробленою методикою. Він може бути обмеженим (у межах бригади) чи широким (у межах загону, колонії), а за часом здійснення — коротким або тривалим. Найбільш прийнятними формами експериментів можуть бути такі, що пов'язані з перебудовою роботи установ з виконання покарань і переведенням їх на загонуву систему, запровадженням нових видів виробництва, найбільш ефективних методів виховного впливу на засуджених тощо. Проведення експерименту потребує ретельної підготовки, визначення основних параметрів, а також методів

фіксації. Звичайно експеримент вимагає повторного відтворення з метою одержання матеріалів для порівняння.

Метод бесіди спрямований на одержання необхідної інформації шляхом проведення співбесіди за певною програмою. Бесіди можуть бути груповими або індивідуальними і своїм об'єктом мають засуджених, вихователів, педагогів, інструкторів виробничого навчання — залежно від характеру відомостей, що з'ясовуються. Звичайно бесіда поєднується з методом спостереження, в єдності вони дають більш достовірні результати. Бесіда може проводитися також з метою одержання індивідуальних даних про ставлення засуджених до режиму, видів робіт, справедливості призначеного покарання тощо.

Метод незалежних характеристик, як правило, використовується для усебічного вивчення особи засудженого, його трудових, соціальних, психологічних показників. Характеристики виходять від різних осіб, що дає можливість скласти досить повне й об'єктивне уявлення про ту або іншу особу. Найбільш широко цей метод використовується при аналізі ступеня виховного впливу на засудженого, його готовності до життя на волі, виконання соціальних функцій.

Метод анкетування передбачає опитування тієї чи іншої категорії осіб з метою одержання кількісних і якісних даних. Анкети звичайно містять перелік запитань, а нерідко і можливих відповідей на них типу «так», «ні» тощо. Варіантність запитань може бути дуже широкою і, як правило, обумовленою групою проблем, аспектів, з'ясування яких є важливим з метою одержання відомостей про ставлення до них груп засуджених. Анкетування не повинно використовуватися для з'ясування даних, які можуть бути отримані шляхом бесіди або спостереження. Розглянутий метод спрямований на більш глибоке ознайомлення зі ставленням засуджених до тих або інших сторін діяльності установ з виконання покарань. Анонімність анкети є необхідною умовою, що забезпечує щирість засудженого, його прагнення висловити свої думки. Результати анкетування

використовуються з метою удосконалення діяльності установ з виконання покарань.

Метод аналізу результатів діяльності стосовно цілей пенітенціарної психології може співвідноситися з декількома галузями, зокрема з результатами виробничої діяльності в установах з виконання покарань, виховної діяльності на рівні засуджених або осіб, які здійснюють організаційні і виховні функції. Систематичний, у певних часових межах, такий аналіз може не лише сприяти з'ясуванню негативних і позитивних сторін кримінально-виконавчої діяльності, але і формувати методи найефективнішого впливу на засуджених з урахуванням ситуацій, що виникають у певний період. Аналіз результатів діяльності як метод науки у практичному застосуванні повинен бути підпорядкований конкретній програмі, містити значну кількість показників, що виключають дані випадкові і такі, що не відповідають справжньому становищу.